

Feminisme revisited¹

ANNEKE RIBBERINK

Recensieartikel naar aanleiding van:

M. Grever, B. Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam: Stichting beheer IISG/IIAV, 1998, 352 blz., f39,-, ISBN 90 6861 151 8); H. Pott-Buter, K. Tijdens, ed., *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1998, viii + 333 blz., f49,50, ISBN 90 5356 266 4); R. Oldenziel, C. Bouw, ed., *Schoon genoeg. Huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998* (Nijmegen: SUN, 1998, 272 blz., f34,50, ISBN 90 6168 625 3); R. van Daalen, M. Gijswijt-Hofstra, ed., *Gezond en wel. Vrouwen en de zorg voor gezondheid in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1998, 305 blz., f39,50, ISBN 90 5356 283 4); J. Poelstra, *Vrouwen aan het Spaarne. Op zoek naar nieuwe wegen* (Haarlemse miniaturen XLVI; Haarlem: De Vrieseborch, 1998, 240 blz., f39,90, ISBN 90 6076 451 X); K. Kruisheer, *De dokter, dat ben ik! 65 Jaar Vereniging van Nederlandse vrouwelijke artsen* (Zutphen: Walburg pers, [Utrecht]: Vereniging van Nederlandse vrouwelijke artsen, 1998, 144 blz., ISBN 90 5730 020 6); G. Blauwhof, *Van passie tot professie. Vrouwelijke vliegers in de Nederlandse luchtvaart* (Nijmegen: SUN, 1998, 229 blz., f49,50, ISBN 90 6168 626 1); N. Manneke, *Vrouwen van kaliber. Politievrouwen in de twintigste eeuw* (Apeldoorn: Nederlands politie-museum, 1998, 200 blz., f29,50, ISBN 90 75851 03 0).

In 1976 betoogde de bekende historica Natalie Zemon Davis dat het '...een tweede natuur van elke historicus [zou] moeten worden, wat haar of zijn specialisatie ook is, om op de implicaties van sekseverschillen te letten, net zo goed als bijvoorbeeld op die van klasseverschillen'². Hoewel vrouwen- en gendergeschiedenis sinds de jaren tachtig een steeds steviger positie is gaan bekleden binnen de geschiedwetenschap, is de doelstelling van Davis (nog) niet verwezenlijkt. Een goede graadmeter voor de integratie in de hier vermelde betekenis is de mate waarin in erkende overzichtswerken voor het betreffende vakgebied van wetenschappelijke inzichten over sekseverhoudingen gebruik wordt gemaakt. Waar het mijn eigen specialisme betreft, de contemporaine politieke geschiedenis van Nederland, kan de situatie het beste worden getypeerd als 'mondjesmaat vooruitgang'. Soms ontbreekt vrouwengeschiedenis in, overigens belangrijke en goede, overzichtswerken nog nagenoeg volledig³. Maar er zijn ook enkele titels te noemen waar al wel in meer of mindere mate aandacht wordt besteed aan sekseverhoudingen⁴.

1 Met dank aan dr. W. Fritschy en prof. dr. P. de Rooy voor hun commentaar op een eerdere versie van dit artikel.

2 N. Z. Davis, 'Vrouwengeschiedenis in verandering. Het Europese voorbeeld', in: J. Blok, e. a., ed., *Tweede jaarboek voor vrouwengeschiedenis* (Nijmegen, 1981) 236-263, aldaar 246. Het betreft een vertaling van een artikel in *Feminist studies* uit 1976.

3 Zie P. J. Oud, *Staatkundige vormgeving in Nederland, I, 1840-1940*, J. Bosmans, ed. (Assen, Maastricht, 1990) en H. Lademacher, *Geschiedenis van Nederland. Een analyserende samenvatting van de politieke, institutionele en sociaal-economische geschiedenis van de Lage Landen vanaf de Bourgondische lijd* (Utrecht, 1993) (Het gedeelte vanaf hoofdstuk vijf, dat de moderne tijd vanaf begin negentiende eeuw behandelt).

4 De historicus Woltjer wijdt een paragraaf aan de geschiedenis van het feminisme. Zie: J. J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1992) 357-363. Zie

Deze gematigd positieve ontwikkeling is gebaat bij een verdere groei en uitbouw van het specialisme 'vrouwen-en gendergeschiedenis'. Wat dat betreft was 1998 een vruchtbaar jaar, aangezien er toen een aardig aantal publicaties op dit terrein is verschenen. De meeste, niet alle, hadden de herdenking van de Nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid uit 1898 als aanleiding.

Wat valt op als men een achttal boeken uit de recente oogst in ogenschouw neemt? Meer dan ooit blijkt het belang van de eerste en tweede feministische golf. In lang niet alle besproken literatuur worden deze golven met zoveel woorden aangeduid. Maar het vergt geen gedetailleerde achtergrondkennis van deze sociale bewegingen om hun invloed te ontwaren in veel van de geschetste maatschappelijke gebeurtenissen en processen.

De eerste Nederlandse feministische golf duurde van ongeveer 1860 tot 1920. Gedurende deze jaren werd gestreden voor een uitbreiding van de vrouwelijke levenssfeer. Terreinen die tot dan toe voornamelijk of uitsluitend waren opengesteld voor mannen, zoals veel vormen van onderwijs en betaalde arbeid, werden nu ook toegankelijk voor vrouwen en meisjes. Daarnaast maakten vrouwen zich sterk voor een betere positie op juridisch en zedelijk terrein en verwierven ze het algemeen passief en actief kiesrecht (dit laatste overigens luttele jaren na de mannen). De periode tussen de twee golven, ongeveer 1920 tot 1970, is te beschouwen als een tijd van consolidatie van verworvenheden uit de eerste golf, met fasen van *ups* en *downs*. Tot de dieptepunten behoren de aanslagen op de betaalde vrouwenarbeid in het Interbellum en tot de hoogtepunten enkele successen uit de jaren vijftig, waaronder de afschaffing van het verbod op het betaald werken van gehuwde ambtenaressen in 1955 en van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen in 1956.

De sociologe Ulla Jansz heeft er in haar proefschrift over de eerste feministische golf in Nederland op gewezen dat het streven naar verbetering van de positie van vrouwen werd gemotiveerd met zowel 'gelijkheids'- als met 'verschil'-argumenten. Het gelijkheidsdenken behelst de opvatting dat de overeenkomsten tussen de seksen groter zijn dan de verschillen, het verschildenken gaat uit van het tegenovergestelde⁵. Niettemin kan met enige voorzichtigheid worden gesteld dat het verschildenken in de eerste golf domineerde⁶. Dit komt onder meer tot uiting in het feit dat, uitzonderingen daargelaten, het moederschap als eindbestemming voor vrouwen op minder fundamentele wijze ter discussie werd gesteld dan tijdens de tweede feministische golf. Zelfs gold dat voor een bekende, veelvuldig aangehaalde, lezing uit 1898, van de tweede Nederlandse vrouwelijke arts, dr. Catharina van Tussenbroek. In deze lezing riep ze op tot een goede vakopleiding voor meisjes, zodat ze economisch onafhankelijk zouden kunnen worden. Van Tussenbroek eindigde echter met deze veelzeggende passage: 'En wat onze door de natuur aangewezen vrouwentaak betreft, wanneer zal zijn teniet gedaan de verderfelijke sociale orde, die den man geene zelfbeheersching en der vrouw geene waardigheid heeft geleerd, dan zal misschien aanbreken de dag, dat een vrij en krachtig vrouwengeslacht weer met volle toewijding kan werken aan de taak, waarin wij geene mededingers hebben, onze eigene gezezende vrouwentaak: het heden door mannen en vrouwen beiden wel met het woord verheerlijkte, maar met de daad gesmade moederschap'⁷.

ook het recent verschenen overzichtswerk van R. Aerts, e. a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen, 1999).

5 U. Jansz, *Denken over sekse in de eerste feministische golf* (Amsterdam, 1990).

6 Zie voor dezelfde opvatting ook M. Aerts, 'Gewoon hetzelfde of nu eenmaal anders? Een feministisch dilemma', *Te elfder ure. Dilemma's van het feminisme* (1986) nr. xxxix, 4-13, aldaar 5.

7 Citaat van C. van Tussenbroek in: W. H. Posthumus-van der Goot en A. de Waal, ed., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (Eerste druk 1948; Nijmegen, 1977) 117, 118. Ook G. Feddes schrijft in haar beroemde pamflet 'Gelijk recht voor allen!' (1870), waarin ze de wettelijk achtergestelde positie van vrouwen aan de kaak stelde, het volgende: '...op

De hier gesignaleerde dominantie van het verschildenken bleef tijdens de periode tussen de twee golven voortbestaan, in ieder geval in het maatschappelijk vertoog. Zo er al feministen waren die dit bestreden—en het ziet er voorsnog niet naar uit dat dit gold voor de meerderheid van hen⁸—dan slaagden zij niet in hun opzet. Want tijdens deze jaren werden vrouwen en mannen voornamelijk aangesproken op het verschil tussen de seksen. Er was sprake van 'vrouwelijk' en 'mannelijk' onderwijs, van dito beroepen en van een verschil in geardheid tussen de twee geslachten. Het huishouden was het vrouwelijke arbeidsterrein bij uitstek en huishouden en moederschap vormden de merendeels onbetwiste eindbestemming van de vrouwelijke sekse.

Gedurende de tweede feministische golf (ongeveer 1970 tot 1990), althans zeker in de beginfase, werd dit alles ter discussie gesteld. Men poogde de sekseverschillen, die geacht werden in de opvoeding te zijn bijgebracht, te doorbreken. Er was nadruk op seksegelijkheid en gelijke ontplooiingskansen. Een en ander resulteerde in diepgaande maatschappelijke veranderingen⁹.

Het postuleren van twee golven met een interval is niet onomstreden, zomin als de term 'golf' gemeengoed is. In recente discussies wordt nogal eens beweerd dat een dergelijke invalshoek de continuïteit van de beweging miskent. Door het gebruik van het woord 'golf' zou de indruk ontstaan dat tussen de als zodanig geïdentificeerde golven geen feministische activiteiten hebben plaatsgevonden¹⁰.

Het voert in dit verband te ver om uitvoerig op dit debat in te gaan, maar enkele woorden dienen hieraan te worden gewijd. Zonder meer is continuïteit in de geschiedenis van de twintigste-eeuwse feministische beweging aanwijsbaar. Het feminisme van de jaren zeventig uit deze eeuw kon bijvoorbeeld voortbouwen op de basis die door de bestaande vrouwenorganisaties, opgericht tijdens of in het kielzog van de eerste feministische golf, was gelegd. De aanslagen op de betaalde vrouwenarbeid in de jaren dertig hadden (nog) desastreuzere gevolgen gehad als de toenmalige feministische beweging zich hiertegen niet met vereende krachten had verzet¹¹. De eerder vermelde successen in de jaren vijftig op het terrein van vrouwenarbeid en huwelijksrecht waren niet behaald zonder de inspanningen van belangrijke vrouwenorganisaties als het Nederlands vrouwen comité en Vrouwenbelangen¹².

den duur zal de vrouw, in het algemeen, hare roeping niet verzaken, hare natuur niet verloochenen. Haar hoogste levensdoel zal zijn en blijven om niet gedwongen, maar vrijwillig een wijze huisvrouw, een trouwe inschikkelijke gade, eene verstandige moeder te wezen'. Zie de herdruk van dit pamflet in: W. Fritschy, ed., *Fragmenten vrouwengeschiedenis*, 1 (Den Haag, 1980) 95-114, aldaar 114. Jansz bespreekt radicale, vernieuwende denkbeelden van onder meer de redactrices van het feministische blad *Evolutie*, die een doorbreking van de kostwinner-huisvrouw-arbeidsdeling bepleitten, maar wijst erop dat het hier om een kleine minderheid ging, Jansz, *Denken over sekse*, 106.

8 Zie hiervoor onder meer A. Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters. Een geschiedenis van de Aktiegroep man vrouw maatschappij (MVM) 1968-1973* (Hilversum, 1998) 62.

9 Zie hiervoor L. van Zoonen, *'Moeten strijdende vrouwen zo grof zijn'?* *De vrouwenbeweging en de media* (Amsterdam, 1991); I. Costera Meijer, *Het persoonlijke wordt politiek. Feministische bewustwording in Nederland 1965-1980* (Amsterdam, 1996); A. Ribberink, *Leidsvrouwen en zaakwaarneemsters, passim*.

10 Andere bezwaren richten zich tegen het gegeven dat er maar twee feministische golven in de geschiedenis worden geïdentificeerd, hierdoor zouden feministische activiteiten in het verdere verleden worden verdonkeremaand. Zo werd in Amsterdam in juni 1994 een congres gehouden onder de veelbetekende titel *Six feminist waves*. Deze zouden successievelijk hebben plaatsgevonden in de periode die zich uitstrekte vanaf de twaalfde eeuw na Christus tot heden. Zie voor een overzicht van deze discussie mijn artikel 'Waarom de term feministische golf terecht is', *Historica, uitgave van de Vereniging voor vrouwen-geschiedenis* (oktober 1995) 3-5.

11 A. Linders, 'Reveil van het feminisme in het Interbellum', *De Nieuwste Tijd. Contactblad van de Vereniging voor de geschiedenis van de twintigste eeuw* (december 1998/mei 1999) 45-52.

12 A. Ribberink, 'Afscheid van een truttigheidsimago. Vrouwengeschiedenis en de jaren vijftig', *Groniek*.

Dat neemt niet weg, dat onmiskenbaar twee golfbewegingen te traceren zijn, waarvan de aanvang in beide gevallen als breuk op het terrein van de sekseverhoudingen is te beschouwen. De hier besproken boeken onderstrepen de juistheid van deze visie. Belangrijke condities voor het succes van deze golven waren het internationale en massale karakter ervan, hun gemeenschappelijke doelen en het feit dat beide golven ingebed waren in bredere vernieuwingsbewegingen, respectievelijk eind negentiende eeuw en vanaf de jaren zestig van de twintigste eeuw. Deze condities waren aanzienlijk minder aanwezig in de periode tussen de twee golven¹³.

De Nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid

De besproken, alle mooi uitgegeven, boeken geven gezamenlijk en afzonderlijk inzicht in (aspecten van) de hiervoor geschetste historische fasering. Ik zal beginnen met de belangrijkste twee, die beide een veelomvattend karakter hebben, om daarna de overige boeken te behandelen, welke te beschouwen zijn als deelstudies.

De historica's Maria Grever en Bertheke Waaldijk hebben een geschiedenis van de Nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid (Den Haag 1898) geschreven, welke te beschouwen is als een hoogtepunt in de eerste feministische golf. Voor het eerst in de historie van deze beweging wisten vrouwen van uiteenlopende politieke en levensbeschouwelijke herkomst zich te verenigen rond een gemeenschappelijk doel: het aanschouwelijk maken van wat er op dat moment aan betaalde arbeid door vrouwen werd verricht en onder welke omstandigheden. Deze tentoonstelling markeerde een belangrijk moment in de feministische strijd tegen de bestaande opvatting dat betaalde arbeid voor fatsoenlijke vrouwen uit den boze was. Hoe sterk deze visie doorwerkte in de maatschappij kan afgemeten worden aan het feit dat rond 1900 ruim vijftig procent van de ongehuwde vrouwen tussen de 18 en 35 jaar geen betaalde arbeid verrichtte¹⁴.

Ter gelegenheid van de troonsbestijging van Wilhelmina werd een grootschalige manifestatie opgezet. Tentoonstellingen vormden in de negentiende eeuw, waarin de moderne audio-visuele media nog onbekend waren en de verbindingen gebrekkig, het middel bij uitstek om in gecomprimeerde vorm een blik op de wereld te laten zien: andere streken, culturen, voorwerpen en gebouwen. In toonzalen waren de resultaten van uiteenlopende vormen van vrouwenarbeid te aanschouwen, variërend van poppen en corsetten tot rijwielen. Typistes, apothekeressen en fabrieksarbeidsters demonstreerden wat hun respectieve banen inhielden. In een nagebootste kampong werden aspecten van leven en werken in Nederlands-Indië getoond. Bovendien werden tijdens een aantal congressen over onder meer het onderwijs, het moederschap, het dienstbodenvraagstuk en zedelijkheid belangrijke en vaak grensverleggende kwesties aan de orde gesteld. De hiervoor aangehaalde redevoering van Van Tussenbroek werd gehouden tijdens het openingscongres over vakopleiding in de maand juli.

Met de Nationale tentoonstelling kwam het feminisme op krachtige wijze in de openbaarheid. Maandenlang beheerste deze tentoonstelling het publieke debat. Uitvoerig werd er in kranten over geschreven. Grever en Waaldijk wijzen erop dat deze tentoonstelling de overgang naar de moderne vrouwenbeweging markeerde. Na de tentoonstelling was het veel gewoner geworden dat vrouwen zich manifesteerden op het terrein van de betaalde arbeid en dat ze zich mengden in politieke kwesties. Statistische verwerking van gegevens over allerlei soorten vrouwenarbeid werd centraal ondergebracht bij het Nationale bureau voor vrouwenarbeid, eveneens een product van de tentoonstelling. Het was nog maareen kleine stap naar de roep om een algemeen kiesrecht

Gronings historisch tijdschrift, CVI (1989) 41-56. De volledige naam van Vrouwenbelangen was Nederlandse vereniging voor vrouwenbelangen en gelijk staatsburgerschap.

13 Ribberink, 'Waarom de term feministische golf terecht is', *passim*.

14 J. de Bruijn, *Haar werk. Vrouwenarbeid en arbeidsociologie in historisch en emancipatorisch perspectief* (Amsterdam, 1989) 85.

voor vrouwen, die in de eerste decennia van de twintigste eeuw op allerlei manieren weerklonk.

De sociale basis van de organisatrices van de tentoonstelling had overwegend een midden-klassekarakter. Dit bepaalde ook hun specifieke positie in het openbare debat, een aspect dat door de auteurs scherp naar voren gehaald wordt. De organisatrices hadden gemeen met de progressieve liberalen (zoals S. van Houten en J. Tak van Poortvliet) dat zij zich bekommerden om het sociale vraagstuk — wat bijvoorbeeld bleek uit de misstanden die aan de kaak werden gesteld bij de afdeling maatschappelijk werk — maar dat zij dit wel deden op een ingehouden, beschaafde wijze en vanuit een opstelling van morele superioriteit. Een positie die in overeenstemming was met de regels der liberale openbaarheid. De gevoelsmatige, emotionele, in liberale ogen soms zelfs onfatsoenlijke benadering die zo kenmerkend was voor de andere zich emanciperende politieke stromingen — protestanten, katholieken, socialisten — was overwegend afwezig bij de bovenlaag (het gezichtsbepalende deel) der feministen die de tentoonstelling organiseerden. Weliswaar konden dienstboden tijdens het aan hen gewijde congres zelf het woord voeren, maar zij werden door de organisatrices uitdrukkelijk niet als 'een van ons' beschouwd¹⁵. Ook tussen hen en andere representanten van de lagere klassen die hun medewerking aan de tentoonstelling verleenden, gaapte een diepe kloof.

Het paste bij die presentatie dat een conservatief-liberale feministe als Johanna Naber een prominente rol vervulde bij de tentoonstelling. Terecht wijzen Grever en Waaldijk erop dat deze beschaafde en ingehouden toonzetting tevens werd ingegeven door de wens om geaccepteerd te worden door de publieke opinie in een tijd dat het voor vrouwen nog allerm minst gewoon was om zich in de openbaarheid te begeven. De opstelling van morele superioriteit bleek eveneens bij de representatie van het koloniale vraagstuk. Het was de periode dat het beleid in leidende politieke kringen werd bepaald door enerzijds de wens om de buitengewesten van Nederlands-Indië gewapenderhand onder controle te brengen en anderzijds de inlandse bevolking via onderwijs en infrastructurele ontwikkeling te verheffen, de zogenaamde ethische richting. Zo kon het gebeuren dat de organisatrices van de tentoonstelling kritiekloos oorlogsbuit ten toon stelden en tegelijkertijd tijdens het congres over zedelijkheid pleitten voor een betere positie van de inlandse concubines. Een en ander gebeurde wel over de hoofden van de betrokken vrouwen heen.

Controversieel en in de ogen van sommigen wellicht minder beschaafd was de keuze van de organisatrices om mannen niet bij de organisatie van de tentoonstelling te betrekken. In ieder geval was het een reden voor prominente feministes als Jeltje de Bosch Kemper en H  l  ne Mercier om zich te onthouden van deelname. Alles bijeen blijft de tentoonstelling een immense prestatie. Het succes was navenant, met bijna 94.000 (merendeels vrouwelijke) bezoekers en een blijvende erfenis in de vorm van een structuur voor de vrouwenbeweging, belichaamd in de Nationale vrouwenraad en het Nationaal bureau voor vrouwenarbeid.

De tentoonstelling is op uiteenlopende wijzen besproken in eerder verschenen literatuur. In dit verband kan bijvoorbeeld worden gewezen op het overzicht dat is opgenomen in het weliswaar verouderde, maar nog altijd leesbare standaardwerk over de geschiedenis van het feminisme onder redactie van econome Willemijn Posthumus-van der Goot en sociaal-geografe en onderwijskundige Anna de Waal, voor het eerst verschenen in 1948 en herdrukt in 1977¹⁶. Ook de sociologe Jeanne de Bruijn heeft in haar dissertatie over vrouwenarbeid uit 1989 aandacht besteed aan de tentoonstelling. In navolging van de historica Selma Leydesdorff heeft zij met name naar voren gehaald dat de Nationale tentoonstelling zeer waardevol was waar het ging om het verzamelen en verwerken van gegevens over aard en omvang van het werk dat door

15 Grever, Waaldijk, *Feministische openbaarheid*, 276.

16 Posthumus-van der Goot, De Waal, *Van moeder op dochter*, 109-128.

arbeidsters en arbeidstersvrouwen werd verricht in fabrieken, werkplaatsen en ateliers. Voor deze groep vrouwen was betaald werken niet zozeer een recht als wel een dure plicht, die vaak onder erbarmelijke omstandigheden werd vervuld. In het kader van de tentoonstelling werd eerder verzameld materiaal ten behoeve van bijvoorbeeld parlementaire enquêtes aanzienlijk uitgebreid¹⁷.

Grever en Waaldijk hebben ervoor gekozen niet in discussie te gaan met eerder verschenen literatuur over de Nationale tentoonstelling. Aan de lezer wordt overgelaten om na te gaan wat de meerwaarde is van hun boek. Wel wijzen zij erop dat het koloniale vraagstuk in de historiografie over de tentoonstelling onderbelicht is gebleven en dat er *überhaupt* weinig aandacht is besteed aan het verband tussen feminisme en kolonialisme. In hun boek doen zij een poging deze traditie te doorbreken.

De geringe mate van historiografische reflectie moge in de ogen van sommigen wellicht een minpunt zijn, duidelijk is dat de auteurs met hun doorwrochte aanpak en uitvoerige beschrijving een standaardwerk over de tentoonstelling hebben afgeleverd dat er zijn mag. Wie het boek uit heeft, heeft een goed beeld gekregen van aard en opzet van de tentoonstelling, van de plaats in de nationale en internationale historische context, van de sociale basis der organisatrices en deelneemsters aan de tentoonstelling en de onderlinge verhoudingen der actoren.

Daarnaast hebben de auteurs een geslaagde poging gedaan om hun boek boven het niveau van de pure beschrijving uit te tillen, door aan te sluiten bij een nieuwe benadering van het begrip 'politiek'. Hierin wordt 'politiek' breder opgevat dan voorheen, door niet alleen de werking van staat en parlement hieronder te rekenen, maar ook de mentale en culturele processen eromheen, welke zich onder meer uiten in rituelen, demonstraties en openbare debatten.

Grever en Waaldijk hebben een artikel van de politicoloog Ido de Haan en de historicus Henk te Velde als theoretisch kader gebruikt¹⁸. Deze hebben betoogd dat vanaf ongeveer 1848, het begin van de liberale politieke dominantie, nieuwe vormen van openbaarheid hun intrede deden in de politiek. De conservatieve politiek van vóór 1848 was gekenmerkt geweest door een doorslaggevend belang van particuliere en familiale banden. Liberale politiek trachtte hiermee te breken door de nadruk te leggen op het algemeen en nationaal belang, dat verdedigd moest worden in het politieke debat binnen 'debating societies' en kiesverenigingen. Beide vormen van politiek, de conservatieve zowel als de liberale, werden beoefend door notabelen en leden van adel en burgerij, en waren elitair van karakter. Het openbare debat diende volgens de liberalen met zelfbeheersing te worden gevoerd en de debatteurs spreidden hun opleiding en ontwikkeling ten toon. Vanaf ongeveer 1880 werd de liberale openbaarheid verstoord door de nieuwe politieke stromingen die zich toen lieten gelden. De Haan en Te Velde nemen de anti-revolutionairen en de socialisten als voorbeeld. In plaats van zelfbeheersing en afstandelijkheid werd nu een beroep gedaan op emotie en binding aan de leider. Het volgens vaststaande regels gevoerde politieke debat werd vervangen door luidruchtige betogingen met spandoeken en opruiende vergaderingen¹⁹.

Grever en Waaldijk spreken ten onrechte van *confessionelen* als over één politieke stroming²⁰. Zij hadden voor de door hen behandelde periode onderscheid dienen te maken tussen protestanten en katholieken. Beide bevolkingsgroepen verschilden, ondanks overeenkomsten, te zeer

17 De Bruijn, *Haar werk*, 48-52, 85-92; S. Leydesdorff, *Verborgene arbeid, vergelene arbeid. Een verkenning van de geschiedenis van de vrouwenarbeid rond negentienhonderd* (Amsterdam, 1977).

18 I. de Haan, H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden (BMGN)*, CXI (1996) 167-200.

19 *Ibidem*, 167-185.

20 Grever, Waaldijk, *Feministische openbaarheid*, 14.

van elkaar om ze op één hoop te gooien. Bovendien voldeden beide groeperingen aan de criteria die in politicologische literatuur worden genoemd als vereisten om van een politieke stroming te kunnen spreken: een politieke stroming heeft uitgewerkte denkbeelden over de verhouding van mensen tot maatschappij en staat. Daarnaast beschikt zij over eigen organisaties, communicatienetwerk, geschiedenis en sociale basis²¹. Derhalve was het feminisme, dat ook aan deze kenmerken voldeed, dan ook niet de vierde, maar de vijfde politieke stroming. Naast de andere groeperingen (liberalen, protestanten, katholieken, socialisten) begon ze in het laatste kwart van de negentiende eeuw hevig de trom te roeren.

Na de tentoonstelling

Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw, onder redactie van de economen Hettie Pott-Buter en Kea Tijdens, beschrijft wat er op allerlei terreinen is veranderd sinds de Nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid. De afzonderlijke hoofdstukken zijn door uiteenlopende auteurs geschreven, waarbij de redacteurs beiden nogal eens fungeerden als co-auteur. Het gaat om een bundel met artikelen die voornamelijk handelen over het thema arbeid, zowel betaalde als onbetaalde, huishoudelijke arbeid (en enkele hiermee samenhangende gebieden als onderwijs, demografie en de geschiedenis van de verzorgingsstaat).

De diverse hoofdstukken in dit boek zijn zeer informatief en vormen doorgaans afgeronde gehelen. Het is geen boek om in één adem uit te lezen, wel om van tijd tot tijd ter hand te nemen als bron van gezaghebbende informatie. Door het gehele boek heen staan kaders waarin in het kort wordt aangegeven wat uiteenlopende zaken als de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen, de algemene bijstandswet, de AOW en het kostwinnersmodel inhielden. Het boek is zowel nuttig voor wetenschappers als voor een breder publiek.

Irritant is de juichtoon van de redactrices in het inleidende hoofdstuk. 'De vooruitgang is onmiskenbaar', schrijven ze terugblikkend op de twintigste eeuw 'en leert ons *'dankbaar te zijn voor ieder tiental jaren, dat wij later worden geboren'*²²(cursivering redactrices). Enige relativering ware welkom geweest. Want weliswaar is het indrukwekkend, zoals de redactrices schrijven, dat de koopkracht van een modaal inkomen verzesvoudigd is in vergelijking met honderd jaar geleden, dat de arbeidsomstandigheden via werktijdverkorting en eliminering van gevaarlijk en saai werk zijn verbeterd, dat de inkomens evenwichtiger over de bevolking zijn verdeeld en dat het eenzijdige beeld van het moederschap als natuurlijke bestemming van vrouwen is doorbroken. Maar staan daar geen nadelen tegenover als de excessieve seksualisering van het vrouwbeeld in de media sinds de opkomst van de welvaartsstaat? Daarnaast kan worden gewezen op het hoge leef- en werktempo, dat steeds meer uitvallers uit het arbeidsproces veroorzaakt, niet in de laatste plaats onder vrouwen. Om dan nog maar niet te spreken van de sinds de jaren zeventig ontstane problematiek van de combinatie van zorg en arbeid; een gevolg van de toename van het percentage betaald werkende vrouwen.

Het lezenswaardige hoofdstuk van de hand van de demografen Frans van Poppel en Gij s Beets, over de Nederlandse bevolking in de twintigste eeuw, behandelt een veelheid van aspecten. Deze variëren van gegevens over bevolkingsgroei, levensduur en levenskansen tot data over samenlevingsvormen, bevolkingspolitiek en gezinsbeleid. De auteurs vermelden het op zichzelf niet nieuwe gegeven dat er eind jaren zestig op het gebied van de samenlevingsvormen een belangrijke breuk lag. Gold tot dan toe het huwelijk als de natuurlijke bestemming van vrouwen, vanaf begin jaren zeventig daalde dit instituut snel in populariteit. De invloed van de tweede feministische golf, die bij uitstek het (traditionele) huwelijk kritiseerde als

21 I. Hartman, *Politicologie* (Heerlen, 1986) 54-56; J. Outshoorn, A. Ribberink, 'De grote verdwijning. Over het feminisme als politieke stroming', *Socialisme en democratie. Maandblad van de Wiardi Beekman stichting* (maart 1988) 88-90.

22 De auteurs citeren hier de historica en feministe Johanna Naber (1908).

belemmerend of zelfs onderdrukkend voor vrouwen, was hier mede debet aan. *Überhaupt* stond het instituut huwelijk onder vuur in de brede vernieuwingsbeweging van de jaren zestig. Wellicht is het de schrijvers niet euvel te duiden dat ze in hun toch al complexe demografische materie deze maatschappelijke bewegingen op de achtergrond in dit verband niet hebben genoemd. Wel wordt kort verwezen naar het feminisme in de paragraaf waarin de daling van het kindertal eind jaren zestig ter sprake komt.

Een mooi en helder hoofdstuk van historisch-pedagoge Mineke van Essen onderstreept het belang van de eerste en tweede feministische golf op onderwijsterrein. Door beide sociale bewegingen werd een push gegeven aan de onderwijsdeelname door meisjes. Maar rond 1898 was het verschil tussen seksen en klassen uitgangspunt bij het onderwijsbeleid, terwijl anno 1998, mede als uitvloeisel van de tweede feministische golf het gelijkheidsprincipe werd gehanteerd. In de jaren zeventig van de twintigste eeuw steeg de onderwijsdeelname van meisjes op alle niveaus aanzienlijk. Van Essen noemt exponenten van de beweging uit de jaren zeventig — de actie 'Marie, word wijzer!', het onderwijssemancipatiebeleid en de VOS-cursussen²³ — als belangrijke oorzaken. Een paar cijfers: in 1965 was minder dan 15% van de afgestudeerden in het wetenschappelijk onderwijs van het vrouwelijk geslacht. In 1995 was dat percentage gestegen tot 45%. Gebleven is het van oudsher daterende onderscheid tussen de seksen waar het de school- en studiekeuze betreft. In het algemeen vormend onderwijs kiezen meisjes, in tegenstelling tot jongens, vooral alfavakken. En in het beroepsonderwijs gaat hun voorkeur met name uit naar de verzorgende en sociaal-agogische opleidingen.

De geschiedenis van de twintigste eeuw tot aan de jaren zeventig wordt gekenmerkt door een groeiende populariteit van het huisvrouwen-kostwinnersmodel. In de jaren vijftig werd de absolute top bereikt toen de overgrote meerderheid van de gehuwde Nederlandse vrouwen tussen de 15 en 64 jaar *fulltime* huisvrouw was, aldus de auteurs van hoofdstuk zeven²⁴. De financiële basis werd gevormd door het systeem van de (mannelijke) kostwinners, die na de Tweede Wereldoorlog merendeels in staat waren van hun inkomsten een gezin te onderhouden. De rooms-rode coalities zorgden in de jaren vijftig en zestig voor de uitbouw van een stelsel van sociale zekerheid, dat het huisvrouwen-kostwinnersmodel tot uitgangspunt had²⁵.

De tweede feministische golf doorbrak het patroon van *de fulltime* huisvrouw, wat blijkt uit de cijfers over de deelname aan de betaalde arbeid van vrouwen in hoofdstuk acht. Tussen 1899 en 1971 is het percentage vrouwen dat betaalde arbeid verrichtte nauwelijks gestegen, respectievelijk 17% en 19%. In 1998 bleek dit percentage evenwel gestegen tot 38%! Bij mannen heeft zich een vergelijkbare verschuiving niet voorgedaan: van deze sekse deed 59% in 1899 betaald werk, in 1998 was dat 57%²⁶. Opmerkelijk is dat in dit, overigens gedegen, hoofdstuk niet wordt gerefereerd aan het feit dat de geringe mate van arbeidsparticipatie van Nederlandse vrouwen schril afstak bij de situatie in het buitenland. Twee van de vier auteurs, Hettie Pott-Buter en de econome Janneke Plantenga, hebben hun proefschriften, beide verschenen in 1993, aan dit thema gewijd²⁷.

23 VOS staat voor Vrouwen oriënteren zich op de samenleving.

24 De (overleden) econome Marga Bruyn-Hundt en Kea Tijdens.

25 Zie voor een verhelderende analyse van het huisvrouwen-kostwinnersmodel na de Tweede Wereldoorlog: J. Bussemaker, 'Welvaart, welzijn en sekse. Grondslagen van de verzorgingsstaat', *Tijdschrift voor vrouwen-studies* (1992) nr. c, 218-234.

26 Pott-Buter, Tijdens, *Vrouwen. Leven en werk*, 150, 151. Dit hoofdstuk is van de hand van H. Pott-Buter, K. Tijdens, J. Plantenga en A. Janssens.

27 De sociologe J. de Bruijn heeft als opvatting dat de armoede tengevolge van de late industrialisatie in Nederland erin resulteerde dat vrouwen buiten het toch al kleine leger van arbeiders werden gelaten. Deze tendens werd nog versterkt door de geringe oorlogsmobilisatie (met name tijdens de Eerste Wereldoorlog). Zowel Pott-Buter als Plantenga bestrijden deze opvatting. Plantenga beweent het tegenovergestelde van

De politiek als werkterrein is wat stiefmoederlijk bedeed in dit boek. Alleen in het laatste hoofdstuk wordt er een paragraaf aan gewijd, geschreven door Ina Brouwer. In dit aardige overzicht geeft ze aan dat vrouwen tot eind jaren zestig van de twintigste eeuw slechts in geringe mate waren vertegenwoordigd in de diverse politieke vertegenwoordigende lichamen: in 1967 was 8% van de Tweede-Kamerleden vrouw; anno 1998 was dit percentage gestegen tot ruim 36%²⁸.

De tweede feministische golf bracht niet alleen verandering teweeg in de aantallen. Enkele belangrijke organisaties en personen probeerden tevens de voorwaarden waaronder politiek werd bedreven te wijzigen. Deze waren sterk beïnvloed door de optiek van de *fulltime* betaald werkende mannelijke kostwinner, die er niet tegenop zag tachtig uur per week politiek te bedrijven en bovendien vaak te vergaderen op voor de doorsnee burger(es) onmogelijke uren. Tot de groeperingen die deze situatie trachtten te veranderen behoorde de onder invloed van het naoorlogse feminisme vernieuwde sociaal-democratische vrouwenorganisatie, vanaf 1975 Rooie vrouwen in de Partij van de Arbeid geheten. Verder kan de rol van Joke Smit worden aangehaald. Als auteur van het bekende artikel 'Het onbehagen bij de vrouw' in *De Gids* (1967), dat algemeen geldt als het 'openingsgeschrift' van de tweede feministische golf in Nederland, behoeft zij nauwelijks introductie. Minder bekend is dat ze in de jaren zeventig een belangrijke rol speelde als politica en ideologe in de PvdA. Smit heeft in 1971 bij haar afscheid als lid van de Amsterdamse gemeenteraad een beroemd geworden redevoering gehouden, waarin ze de hanerige stijl van veel mannelijke politici op de hak nam.

Ina Brouwer noemt enkele feministische pogingen om de politieke cultuur te veranderen, waaronder experimenten met andere vergadertijden op lokaal niveau en de instelling van duoraadslidmaatschappen. Hoewel de politieke cultuur een punt van aanhoudende zorg blijft, eindigt Brouwer niet in mineur: 'Honderd jaar na het eerste gevecht van Aletta Jacobs om de toegang tot een politieke positie, komen de eerste reacties van mannelijke politici over de hoge eisen van het politieke bedrijf. Hans Wijers, minister van economische zaken [in het eerste kabinet-Kok, 1994-1998, AR], stelt zich niet beschikbaar voor het lijsttrekkerschap van D66 vanwege zijn jonge kinderen. Emancipatieminister Ad Melkert verschijnt niet op het ministerie voor half tien 's ochtends. Hij wil niet vervreemden van zijn dochters en brengt ze eerst naar school. Hemelschokkend? Nu misschien niet meer, maar vergeleken met honderd jaar geleden een aardverschuiving waarvan het einde nog niet in zicht is'²⁹.

De Bruijn en wijst juist op de relatieve welstand en de hoge arbeidsproductiviteit van de Nederlandse bevolking in vergelijking met het buitenland ((West-)Duitsland). Volgens haar was dit mede een oorzaak van de geringe arbeidsparticipatie van vrouwen vanaf de negentiende eeuw. Vrouwen hoefden niet betaald te werken. Volgens Pott-Buter dateert de lage arbeidsparticipatie van (gehuwde) vrouwen al van vóór de industrialisatie. In de zeventiende eeuw was sprake van hoge welvaart. Daarnaast ontstond het burgerlijk huwelijksideaal, dat voorzag in een stringente arbeidsdeling tussen de seksen. Beide factoren maakten een lage arbeidsparticipatie van vrouwen mogelijk. Alle auteurs wijzen op het belang van factoren als verzuiling en een op het traditionele gezin gericht normen- en waardenpatroon. Plantenga wijst echter eveneens op het niet unieke karakter van Nederland in dit opzicht. Zie De Bruijn, *Haar werk, passim*. H. A. Pott-Buter, *Facts and fairy tales about female labor, family and fertility. A seven-country comparison, 1850-1990* (Amsterdam, 1993). J. Plantenga, *Een afwijkend patroon. Honderdjaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-)Duitsland* (Amsterdam, 1993). Eveneens over deze problematiek handelt de dissertatie van C. van Eijl, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid 1898-1940* (Hilversum, 1994).

28 Zie M. Leijenaar, *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988* (Den Haag, 1989) 243. Vrouwenbelangen, *Vrouwen in de top* (Utrecht, 1998).

29 I. Brouwer, 'Vrouwen in parlement en regering: van invecchter tot vormgever', in: Pott-Buter, Tijdens, ed., *Vrouwen. Leven en werk*, 308-311, aldaar 311.

Vrouwen aan het Spaarne

Met plezier heb ik het boek van historica Jannie Poelstra gelezen. Het behelst een geschiedenis van Haarlemse vrouwen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw tot heden. Dit werk vormt een interessante en leesbare variant op de algemene informatie die in de eerste twee door mij besproken boeken wordt geleverd.

Vrouwen aan het Spaarne is het product van gedegen materiaalverzameling, met behulp van anderen. Het is de bedoeling (de impliciete vraagstelling) om een beeld te geven van leven, werken en politieke activiteiten van Haarlemse vrouwen in de behandelde periode. Misschien probeerde Poelstra de valkuil van een te groot vertoon van vooruitgangsoptimisme te vermijden. Desalniettemin voelt het als een gemis dat ze aan het eind van haar boek niet een totaalbalans, een algehele conclusie heeft willen geven: 'De lezer kan zelf uitmaken wat er in ruim 130 jaar is veranderd en wat er anders uitziet, maar niet structureel verbeterd is', zo luidt haar niet geheel bevredigende verklaring³⁰.

Het voorbeeld van Haarlem toont aan dat de weduwe-status in de negentiende eeuw relatief veel voordelen bood aan vrouwen. In tegenstelling tot oudere ongehuwde vrouwen werden weduwen niet met de nek aangekeken omdat zij nooit getrouwd waren. En weduwen hadden het voordeel boven getrouwde vrouwen dat ze niet langer handelingsonbekwaam waren en dus veel meer bewegingsvrijheid hadden. Poelstra beschrijft het geval van twee weduwen in eenzelfde Haarlemse familie, die elk een kleeblekersbedrijf van hun overleden echtgenoot erfden. Tijdens de bewindvoering van beide weduwen behoorden deze bedrijven tot de grootste in hun soort in Haarlem. Uit de beroepstelling van 1899 blijkt dat op landelijk niveau dertig procent van de weduwen een beroep uitoefende, tegen vijf procent van de gehuwde vrouwen³¹.

De beschrijving van de periode tussen de twee feministische golven laat zien dat Haarlem waar het betaald werkende vrouwen betrof, paste in het algemene beeld. Ongehuwde vrouwen werkten in toenemende mate betaald, gehuwde vrouwen veel minder. Deze laatsten werden aangesproken op hun bestemming als huisvrouw en moeder en vaak bij huwelijk ontslagen. Het nijpende gebrek aan dienstbodes verhoogde de animo van gehuwde vrouwen om betaald te werken niet bepaald.

De tweede feministische golf is ook aan Haarlem niet ongemerkt voorbij gegaan. Zo telde deze stad in de jaren zeventig een plaatselijke afdeling 'Wij vrouwen eisen', die streed voor legalisering van de *abortus provocatus*. Daarnaast waren er onder meer een Vrouwenhuis en een Blijf van m'n lijfhuis voor opvang van mishandelde vrouwen. 'Wij vrouwen eisen' was opgericht naar aanleiding van de eerste Bloemenhove-affaire in 1974. Tot twee maal toe, in 1974 en 1976, heeft de toenmalige minister van justitie in het kabinet-Den Uyl, Dries van Agt, vergeefs gepoogd de abortuskliniek Bloemenhove te Heemstede te sluiten. De late abortussen (na twaalf weken) die in deze kliniek werden verricht, waren Van Agt een doorn in het oog. In 1976 leek een kabinetscrisis vanwege deze kwestie niet ondenkbaar, maar men wist het gevaar tijdig af te wenden³².

Net als in de rest van het land is eindjaren negentig van het tweede-golffeminisme niet veel meer over. Poelstra laat een exponent van de Haarlemse vrouwenbeweging aan het woord, die het jammer vindt dat de 'feministische knokkers er niet meer zijn ... Het feit dat vrouwen zich zo gemakkelijk hebben laten inpakken, dat is voor mij onvoorstelbaar. O God, wat een einde'³³.

30 Poelstra, *Vrouwen aan het Spaarne*, 8.

31 Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 46, 373, 374. Volledigheidshalve moet erop worden gewezen dat bij het aantal weduwen ook een (gering) aantal gescheiden vrouwen werd opgeteld.

32 J. Outshoorn, *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland, 1964-1984* (Den Haag, 1986)208-224.

33 Poelstra, *Vrouwen aan het Spaarne*, 215.

Daargelaten of dit te betreuren valt of niet: geconstateerd kan worden dat Joke Smit er niet ver naast heeft gezeten met haar sombere voorspelling uit 1978, waarin ze waarschuwde voor een mogelijke teloorgang van de feministische beweging³⁴.

Huishoudtechnologie en gezondheid

Het is onvermijdelijk dat deelstudies op hetzelfde gebied als de eerste twee besproken boeken op onderdelen overlap met deze boeken laten zien. Zo behandelt de bundel onder redactie van de sociaal-wetenschappers Ruth Oldenziel en Carolien Bouw ten dele dezelfde thema's als *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*. Wel ligt in hun bundel *Schoon genoeg, huisvrouwen en huishoudtechnologie in Nederland 1898-1998*, die verscheen ter gelegenheid van de expositie 'Beroep huisvrouw, 1898-1998' in het Amsterdams historisch museum, het accent sterk op de huishoudtechnologie. Zo kunnen we in de diverse, informatieve artikelen het nodige lezen over de geschiedenis van de stofzuiger, de wasmachine en de naaimachine.

De relatie tussen de technologische ontwikkelingen en de huishoudelijke belasting ligt gecompliceerder dan zij op het eerste gezicht lijkt, zo blijkt uit de inleiding van de hand van de redactrices. Een duidelijk voorbeeld hiervan wordt gevormd door de wasmachine. De massale introductie van de volautomaat in de jaren zestig van de twintigste eeuw betekende enerzijds een aanzienlijke fysieke verlichting. Anderzijds werden de hygiënische normen verzwaard, waardoor er weer veel vaker werd gewassen dan vroeger. Het is volgens de auteurs van de inleiding dan ook de vraag of de nieuwe uitvinding uiteindelijk veel tijd bespaarde. 'Internationaal onderzoek in de jaren zeventig heeft laten zien dat de tijd die vrouwen aan het wassen besteedden, nauwelijks afnam³⁵. Vraagtekens bij de winst in tijdsbesteding door de introductie van de volautomatische wasmachine worden eveneens gezet in *Vrouwen. Leven en werk in de twintigste eeuw*³⁶.

Toch knaagt de twijfel. Oldenziel en Bouw wijzen er al op dat er weinig Nederlands onderzoek op dit terrein is verricht. Bovendien is daar een indrukwekkend beeldverhaal in hun eigen bundel, dat vergezeld gaat van een fragment uit de jeugdherinneringen van de schrijver Theo Thijssen. Hierin komt niet alleen naar voren dat het wassen rond 1900 een geweldige fysieke aanslag deed op de betrokken huismoeders, maar dat deze activiteit tevens een gigantische hoeveelheid tijd vergde. Er ging minimaal een werkdag mee heen. Ter contrast: in hetzelfde beeldverhaal is een foto opgenomen van wachtende vrouwen in een wasserette in de jaren zestig van deze eeuw. Het wasproces ging toen aanzienlijk sneller en bovendien konden deze vrouwen hun wachttijd vullen met andere activiteiten. Meer onderzoek is gewenst, kortom.

Vanaf eind vorige eeuw zijn in binnen- en buitenland pogingen ondernomen om de huishoudelijke taken te verlichten, vaak als antwoord op het toenemende gebrek aan goede dienstbodes. De oplossing werd niet alleen gezocht in technologische vooruitgang en rationalisering van het huishouden, maar ook in collectivisering. Cultureel-antropologe Irene Cieraad schreef een lezenswaardig artikel over deze ontwikkelingen. Met name socialisten en feministen pleitten rond de eeuwwisseling voor gemeenschappelijke keukens, wasinrichtingen en kinderbewaarpplaatsen. Echt populair werden deze zaken in Nederland niet, ten dele vanwege de geur van armoede die eromheen hing, anderzijds omdat het 'teveel naar communisme reikte'. Bovendien was collectivisering strijdig met de stijgende populariteit van het huisvrouwschap naarmate de twintigste eeuw vorderde. 'Her home as her factory' was een gevleugelde Engelse uitspraak, die ook in Nederland gebezigd werd, met name in de jaren vijftig en vroege jaren zestig.

34 J. Smit, 'Is het feminisme ten dode opgeschreven?', in: A. Palman, e. a., ed., *77e« over tijd. 1968-1978* (Den Haag, 1978) 50-76.

35 R. Oldenziel, C. Bouw, 'Huisvrouwen, hun strategieën en apparaten 1898-1998. Een inleiding', in: *Idem, Schoon genoeg*, 9-30, aldaar 13.

36 Zie hiervoor de pagina's 66 en 67.

Uitzonderingen daargelaten werden voor de komst van de tweede feministische golf slechts zelden pleidooien gehouden voor de herverdeling van betaalde en onbetaalde arbeid over de seksen. In de opinie van Cieraad heeft de komst van de open keuken, die zicht gaf op wat huishoudelijk werk inhield, in de jaren zestig de herverdelingsdiscussie gestimuleerd. Deze opvatting, die ik niet eerder ben tegengekomen, is voor haar rekening. Ik waag het om de juistheid ervan in twijfel te trekken en de oorzaak veeleer te zoeken in de opkomst van een groeiende schare jonge, goed opgeleide vrouwen die zich niet langer wilde laten beperken door het gebrek aan ontplooiingsmogelijkheden binnenshuis. Het ideologisch kader om hun onvrede te verwoorden werd geleverd door de brede vernieuwingsbeweging van de jaren zestig waarin denkbeelden over het recht op zelfbeschikking en gelijke ontplooiingskansen voor iedereen hoog in het vaandel stonden.

Overigens blijkt uit cijfers dat het percentage betaald werkende vrouwen weliswaar is gegroeid sinds beginjaren zeventig, maar dat er niettemin sprake is van een asymmetrische verhouding. Vrouwen werken voornamelijk in, minder belangrijke, deeltijdbanen. De hogere, overwegend *fulltime* banen worden in overgrote mate bezet door mannen. De herverdeling van de onbetaalde arbeid over de seksen heeft nog slechts in geringe mate plaatsgevonden. Weliswaar spreekt de meerderheid van de volwassen Nederlanders blijkens opinieonderzoek zich uit voor een gelijk aandeel van mannen en vrouwen in de onbetaalde huishoudelijke arbeid. Maar tot nu toe is dit streven in niet meer dan 3% van de huishoudens met kinderen gerealiseerd³⁷. De problematiek van de combinatie arbeid en zorg is grotendeels te wijten aan de geringe herverdeling van deze taken. Daarnaast bestaat er nog altijd een tekort aan goede, betaalbare kinderopvangvoorzieningen, niettegenstaande het stimulerende overheidsbeleid van de laatste jaren.

In *Gezonden wel*, onder redactie van de sociologe Rineke van Daalen en de historica Marijke Gijswijt-Hofstra, worden vrouwen geportretteerd in hun relatie tot het thema gezondheid de afgelopen honderd jaar. In deel I van de bundel staat het optreden van vrouwen in de privésfeer centraal. Deel II belicht hun participatie in de openbare sfeer, als dokters en genezessen.

De huishoudelijke en verzorgende taken van vrouwen hebben bij voortduring gezondheidsaspecten gehad. Bij schoonmaken en eten koken komt kennis van de hygiëne en gezondheidsleer om de hoek kijken en dit geldt eveneens voor de lichamelijke verzorging. Nederlanders (Nederlandse vrouwen) zijn wat dat betreft in toenemende mate op buitenlanders gaan lijken doordat ze, naarmate de eeuw vorderde, meer het accent gingen leggen op 'het lichaam', ten koste van 'het huis'.

Toenemende professionalisering is in het verleden soms gepaard gegaan met tijdelijk terreinverlies voor vrouwen. Dit was bijvoorbeeld het geval in de geschiedwetenschap in de tweede helft van de vorige eeuw. Vrouwen waren in de vroege negentiende eeuw relatief goed vertegenwoordigd op het gebied van de historische romankunst. Dit genre kreeg door de wetenschappelijking van de geschiedbeoefening later in de eeuw in toenemende mate een brevet van onwetenschappelijkheid. Dit paste in het vigerende vertoog, waarin men ervan uitging dat het vrouwelijk brein ten enenmale ongeschikt was voor de echte wetenschap. Na de eeuwwisseling wonnen vrouwelijke professionele historici weer een deel van het verloren terrein terug door te bewijzen dat ze heel wel in staat waren wetenschappelijk gekwalificeerd werk af te leveren³⁸.

Een vergelijkbaar proces deed zich voor in de gezondheidszorg. Hier had de professionalisering onder meer tot gevolg dat sedert het begin van de twintigste eeuw vrouwen als leveranciers

37 J. Poelstra, 'Liefdewerk oud papier. Een eeuw uitvoerend huishoudelijk werk*', in: Van Daalen, Gijswijt-Hofstra, *Gezond en wel*, 53-72, aldaar 54.

38 M. Grever, *Strijd tegen de stilte. Johanna Naber en de vrouwenstem in de geschiedenis* (Hilversum, 1994).

van huis-, tuin- en keukengeneesmiddelen voor hun huisgenoten steeds meer plaats moesten maken voor, overwegend mannelijke, dokters en apothekers, die wetenschappelijk vervaardigde geneesmiddelen voorschreven en leverden. Laatstgenoemden kregen echter spoedig concurrentie van een weliswaar klein, maar niettemin geleidelijk stijgend aantal vrouwelijke artsen.

Vrouwen waren vaak de ontvangers van geneesmiddelen, aangezien zij meer pillen slikten dan mannen, althans in de periode na de Tweede Wereldoorlog. Zij werden ouder en kregen dus meer kwalen en gingen bovendien sneller naar de dokter. Er is zelfs sprake van een tijdelijke hausse in het geneesmiddelengebruik. De term 'pill-happiness' doet zijn intree. En wie kent niet de befaamde 'mother's little helper' van de Rolling Stones? In de jaren zeventig en tachtig kwam hierin een ommekeer. Onder invloed van de brede vernieuwingsbeweging deed de mondige patiënt zich gelden. In het kielzog van de tweede feministische golf traden vrouwen-groepen aan, die zich verzetten tegen het kritiekloos slikken van geneesmiddelen.

Over het geheel genomen is sprake van een geslaagde uitgave, die de lezer van uiteenlopende aspecten van het gezondheidsvraagstuk op de hoogte brengt. Een originele bijdrage in deel II is die van cultureel-antropoloog Willem de Blécourt over kaartlegsters, helderzienden en afdrijfsters. Dergelijke beroepen werden begin twintigste eeuw vooral uitgeoefend door vrouwen uit de lagere sociale lagen. De feministische beweging trok er haar neus voor op, maar deze vrouwen voorzagen met hun werkzaamheden in de marge in een duidelijke behoefte.

Een informatief artikel van Gijswijt-Hofstra en Van Otterloo handelt over de geschiedenis van de alternatieve geneeswijzen. Een uitvloeisel van de vernieuwingsbeweging van de jaren zestig is dat de populariteit van deze geneeswijzen een hoge vlucht heeft genomen. De kritiek op de reguliere medische sector resulteerde vaak in een overstap naar de irreguliere pendant. Naast nieuwe uitingsvormen, bijvoorbeeld in het kader van de *New Age*-beweging, waren er reeds langer bestaande alternatieve geneeswijzen, waarvan de homeopathie de bekendste is. Deze dateert van eind achttiende eeuw en is inmiddels uitgegroeid tot een redelijk geaccepteerd verschijnsel. Er is zelfs een behoorlijk aantal reguliere artsen, dat naast hun gewone opleiding een scholing in homeopathie heeft doorlopen. Net als in de reguliere gezondheidszorg voeren mannen de boventoon, zij het dat het aantal vrouwen onder invloed van de tweede feministische golf is toegenomen. Begin 1997 waren er in Nederland 438 homeopathische artsen bij de beroepsvereniging aangesloten, van wie 168 (38 procent) vrouwen, iets meer dan het percentage reguliere vrouwelijke artsen.

Ook in dit geval zijn vrouwen de grootste consumenten. Begin jaren tachtig brachten bijna twee keer zoveel vrouwen als mannen een bezoek aan een homeopaat (arts of leek). De aantrekkingskracht op vrouwen lag vooral in zaken als voldoende tijd en aandacht, ook voor psychische problemen, van de kant van de genezer voor de patiënt. De auteurs wijzen erop dat het gebied van de gezondheidszorg na de Tweede Wereldoorlog steeds meer het karakter heeft gekregen van een *booming* markt. Een belangrijke oorzaak hiervan is het feit dat Nederlanders in toenemende mate gewicht zijn gaan hechten aan een goede gezondheid. Als hoogste nastrevenswaardig ideaal heeft dit de plaats ingenomen van waarden als 'een goed huwelijksleven' en 'een sterk geloof', die vlak na de Tweede Wereldoorlog nog bovenaan stonden.

Vrouwen in mannenberoepen

De laatste drie boeken kunnen gemeenschappelijk besproken worden, omdat ze varianten vormen op hetzelfde thema: de opmars van vrouwen in mannenberoepen. Het gaat om respectievelijk artsen, piloten en politiefunctionarissen. Het beeld dat oprijst uit deze boeken past in de door mij aan het begin van dit artikel geschetste fasering in het twintigste-eeuwse feminisme. Ten tijde van de eerste feministische golf deden vrouwen hun intree in de drie genoemde sectoren. Tussen de twee golven volgde een voorzichtige uitbreiding van de aantallen vrouwen,

waarbij zich een scherpe scheiding voordeed tussen de 'vrouwelijke' en 'mannelijke' vormen van uitoefening der onderhavige beroepen, zoals hierna aan de orde zal komen. Dit laatste was in overeenstemming met de toenmalige opvatting, die uitging van een fundamenteel verschil tussen de seksen. De tweede golf, waarin de seksegelijkheid werd gepropageerd, fungeerde als motor achter een verdere doorbraak van vrouwen in de diverse besproken mannenberoepen. Waarbij aangetekend moet worden dat vrouwen in alle sectoren in de minderheid, en soms sterk in de minderheid bleven.

Klazien Kruisheer heeft een boek geschreven ter gelegenheid van het 65-jarig jubileum van de Vereniging van Nederlandse vrouwelijke artsen (VNVA) in 1998. Aan de hand van 65 jaar VN VA wordt een geschiedenis gepresenteerd van vrouwelijke artsen in de twintigste eeuw. De lezer wordt allerminst in het ongewisse gelaten over het antwoord op de vraag welke sekse rond het midden van de negentiende eeuw verantwoordelijk was voor de aanvankelijke uitsluiting van vrouwen uit de officiële medische beroepen. Ook op andere plaatsen in deze uitgave worden de mannen te boek gesteld als degenen die de opmars van hun vrouwelijke collega's tegenhielden. Toen ten tijde van de eerste feministische golfde eerste vrouwen aan de universiteit geneeskunde gingen studeren, poogden mannelijke wetenschappers aan te tonen dat de vrouwelijke constitutie zich niet leende voor een dergelijke studie. Desalniettemin nam het aantal vrouwelijke artsen gestaag toe, zoals eerder vermeld. Rond 1933, het jaar waarin de VNVA werd opgericht, was 5% van de Nederlandse artsen van het vrouwelijk geslacht. Deze vrouwelijke artsen hielden zich wel vooral met de 'vrouwelijke' terreinen in de medische wetenschap bezig, zoals vrouwen- en kindergeneeskunde. En ze waren veel meer dan hun mannelijke, merendeels vrij gevestigde collega's werkzaam in loondienst als schoolarts, keuringsarts of arts bij een consultatiebureau.

Na de Tweede Wereldoorlog bleef het aantal vrouwelijke artsen toenemen. Tijdens de tweede feministische golf vond een doorbraak plaats. Anno 1998 was 30% van de Nederlandse artsen van het vrouwelijk geslacht en waren zij werkzaam in uiteenlopende medische beroepen. Zij blijven echter relatief oververtegenwoordigd in de traditionele 'vrouwelijke' sectoren en zijn nog steeds weinig zichtbaar bij andere specialismen. Kruisheer is dan ook maar matig tevreden en wijst erop dat de medische sector in overheersende mate nog steeds een mannenbolwerk is.

De vrouwelijke vlieger is heden ten dage nog immer een zeldzaamheid. Slechts een kleine 5% van de piloten der Koninklijke Luchtmacht was in 1998 van het vrouwelijk geslacht. Het percentage vrouwelijke leden van de Vereniging van Nederlandse verkeersvliegers lag op drie. In dit licht is het op zijn minst opmerkelijk te noemen dat de eerste Nederlandse vrouwelijke piloten al in 1911 hun opwachting maakten, slechts twee jaar nadat er *überhaupt* een bemand vliegtuig het Nederlandse luchtruim had gekozen. Tot aan de Tweede Wereldoorlog bleef het aantal vrouwelijke piloten overigens schaars, in Nederland zo goed als in het buitenland. Een dergelijk beroep werd nu eenmaal ongeschikt voor vrouwen bevonden, zij het dat men in de jaren dertig positiever tegenover de vrouwelijke vlieger stond dan twee decennia eerder. Met name onder de buitenlanders waren er enkele zeer moedige vrouwen die zich tijdens het Interbellum waagden aan lange-afstandsvluchten in een poging om records te behalen.

Van passie tot professie is levendig geschreven. Het citeert uitvoerig uit interviews en andere bronnen, soms misschien wat te uitvoerig. De informatie over de historische achtergrond is aan de karige kant. Wel eindigt het boek met een verhelderende epiloog, waarin alle ontwikkelingen nog eens worden samengevat. In de jaren vijftig en zestig konden vrouwen met luchtvaartspiraties zich voornamelijk uitleven in het moderne 'vrouwelijke' beroep van stewardess. Het gelijkheidsdenken van de tweede feministische golf maakte de vrouwelijke piloot acceptabeler, al blijft zij, zoals gezegd, sterk in de minderheid. Dit laatste ligt zeker ook aan meisjes zelf, die niet erg geneigd zijn het beroep te kiezen, vanwege het macho-imago en de technische uitstraling.

Weinig anders is de situatie bij de politie. Ook daar vormden vrouwelijke functionarissen eind twintigste eeuw een kleine minderheid. Weliswaar bestaat bijna een kwart van de Nederlandse politie-organisatie uit vrouwen, maar niet meer dan veertien procent van hen heeft executieve bevoegdheid. Ten dele heeft dit te maken met de macho-cultuur in de politie-organisatie. Maar factoren als een te geringe vechtersmentaliteit bij politievrouwen spelen waarschijnlijk eveneens een rol.

De historica Nelleke Manneke heeft een interessante geschiedenis geschreven, op basis van gedegen literatuur- en archiefonderzoek. Ze heeft haar historie van politievrouwen ingebed in bredere maatschappelijke ontwikkelingen, zoals de eerste en tweede feministische golf. Hier en daar trekt ze internationale vergelijkingen.

Ondanks het feit dat het politiewezen een mannelijke sector bij uitstek is, trad reeds in 1911 de eerste vrouw met opsporingsbevoegdheid aan bij de zedenpolitie in Rotterdam. Een verklaring hiervoor lag in de eerste feministische golf, die vrouwen van goede komaf stimuleerde tot activiteiten op het terrein van zedelijkheid en verheffing van probleemgroepen. Liefdadigheid, verheffing en controle lagen dicht bij elkaar. Een voorbeeld hiervan vormden de werkzaamheden van woningopzichteressen, die probleemgezinnen probeerden te helpen, maar ze tevens controleerden. Vertegenwoordigsters van de vrouwenbeweging en mannelijke pleitbezorgers bij de politie drongen sterk aan op de aanstelling van vrouwen bij de politie, teneinde gevallen meisjes en vrouwen (bijvoorbeeld prostituees) te kunnen redden. Na Rotterdam volgden andere steden. Nederland paste met zijn beleid in een internationale trend.

In de periode tussen de twee feministische golven bestond er een scheiding tussen mannen- en vrouwentaken bij de politiefunctionarissen. Vrouwen waren over het algemeen aangesteld bij jeugd-, zeden- en later ook bij de verkeerspolitie. Mannen deden het ruwe werk met de harde criminelen. Ook hier gaf de tweede feministische golf een doorbraak te zien. Vrouwen werden nu toegelaten in de mannelijke sectoren van het politiewezen en zij mochten een wapen dragen. Nederland paste zich in dit opzicht aan aan de internationale situatie. Een voorkeursbeleid in de jaren tachtig en negentig was erop gericht de aanstelling van vrouwen bij de Nederlandse politie te bevorderen.

Tot slot

Een grote hoeveelheid publicaties op eenzelfde gebied die tegelijkertijd verschijnt, bergt het gevaar in zich dat bij de lezer een *déjà vu*-gevoel wordt opgeroepen. Hiervoor werd bijvoorbeeld gewaarschuwd toen in 1995 bij de herdenking van het einde van de Tweede Wereldoorlog een stroom boeken over dit onderwerp loskwam. Het zou jammer zijn als een dergelijk negatief effect optrad met betrekking tot de herdenkingsliteratuur in het kader van honderd jaar Nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid.

Een greep uit deze literatuur heeft in elk geval mijn inzicht in de geschiedenis van de twintigste eeuw doen toenemen. De eerste en tweede feministische golf hebben een blijvende invloed uitgeoefend op de Nederlandse sociale geschiedenis. Daarmee wil niet gezegd zijn dat de eerste en tweede feministische golf slechts vooruitgang hebben gebracht. Maatschappelijke veranderingen zijn complex van aard en komen vaak moeizaam tot stand. Kennis van de geschiedenis der sekseverhoudingen en het feminisme als sociale beweging verhoogt de kennis en het inzicht in bredere maatschappelijke processen. Als voorbeelden hiervan zijn te noemen de geschiedenis van samenlevingsvormen, van arbeid, technologie en politiek, van de welvaartsstaat en van de vernieuwing van eind negentiende eeuw en van de jaren zestig der twintigste eeuw.

Gezamenlijk kunnen de besproken boeken het de historici (m/v) gemakkelijker maken om het adagium van Zemon Davis op te volgen en de seksefactor vanzelfsprekend te laten meewegen bij hun geschiedbeoefening.

ALGEMEEN

E. Defoort, *Het klauwen van de historicus* (Antwerpen, Baam: Van Hadewijch, Antwerpen: Vlaanderen Morgen, 1996, 120 blz., f24,90, ISBN 90 5240 370 8).

Het klauwen van de historicus van de historicus Eric Defoort is een vreemd en wat tweeslachtig boek. Het begint als een beknopt doch warm pleidooi voor (meer) *sfumato* in de geschiedschrijving, waarin Defoort zijn collegae oproept 'te weerstaan aan de primaire verleiding wazigheid kapot te schrijven tot helderheid'. De geschiedenis is immers, zo betoogt hij, als het leven zelf: flou en verwarrend, ongrijpbaar en veelvormig, en het is jammer dat de historici er steeds weer in slagen — door middel van constructie en/of deconstructie — het rijke verleden dood te maken. Hij houdt dit pleidooi echter maar enkele bladzijden vol, want al snel gaat het op in een uitgebreide kritiek op *Het klauwen van de leeuw* (waaraan de titel van het boek uiteraard refereert), waarin *À*iac&-journalist Marc Reynebeau de geschiedenis van Vlaanderen en van de Vlaamse identiteit heeft geschetst en meteen 'gedeconstrueerd'. De manier waarop Defoort de zwakke plekken in Reynebeau's betoog aanduidt, is bijwijlen scherpzinnig en raak, maar zijn afwijzing kan in haar geheel niet overtuigen.

De kern van de polemiek berust op de (vooraf gegeven) tegenstelling tussen de 'anti-nationalist' Reynebeau, die het als zijn taak ziet het nationalisme te bestrijden, en de tot de Volksunie toegetreden Defoort, die zichzelf als een 'Vlaams-nationalist' beschouwt en zich geroepen voelt het Vlaams-nationalisme (steeds opnieuw) in verdediging te nemen. Zijn nationalisme dan wel: Defoort verwijt Reynebeau immers dat hij alle Vlaams-nationalisten over dezelfde kam scheert, als hij hen bestrijdt door te wijzen op de contingentie van de natie en de 'natuurlijkheid' van nationale identiteiten ontkent. Er zijn echter, zo stelt Defoort, vele soorten nationalist, er zijn er zelfs die wel degelijk 'het bedachte, fictionele, imaginaire karakter van de natie' erkennen. Daarbij heeft hij uiteraard zichzelf — 'ik, en samen met mij nog heel wat andere Vlaams-nationalisten' — in gedachten. Dat Defoort zelf niet in een essentialistisch nationalisme gelooft en het zelfs *vanzelfsprekend* vindt dat hij er niet in gelooft, wil ik nog wel aannemen (al is het mij eerlijk gezegd toch een raadsel hoe je tegelijk in het 'fictionele karakter van de natie' kan geloven én nationalist kan zijn), maar in elk geval is dit (postmoderne) type van nationalisme vreemdsoortig en komt het in de praktijk uiterst weinig voor. Het nationalistisch discours, waarmee we steeds opnieuw worden geconfronteerd, blijft sterk van essentialisme doordrongen. Defoorts argument doet mijns inziens dan ook weinig af aan de geldigheid en de relevantie van Reynebeau's betoog.

De polemiek met die ene tegenstander verduistert Defoorts oorspronkelijke uitgangspunt. Hij voert Reynebeau's boek wel op als 'een typeproduct van historische systeemzucht', maar als hij niet overmand was geweest door het plotse verlangen zijn pijlen te richten op de modieuze intellectuelen onder wie het *bon ton* is de spot te drijven met het (Vlaamse) identiteitsdiscours en nationalisme, dan had hij ongetwijfeld andere en veel betere voorbeelden van 'historische systeemzucht' kunnen vinden (zijn kritiek betreft de *academische* geschiedschrijving, maar Reynebeau is, ondanks zijn universitaire vorming, al lang geen academicus meer). Met *Het klauwen van de historicus* heeft Defoort tegelijkertijd, en door elkaar, twee teksten geschreven — en het blijven twee verschillende teksten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de manier waarop Bruno de Wever in het boek verschijnt: als recensent en criticus van Reynebeau's overzicht wordt hij met instemming geciteerd, als historicus daarentegen figureert hij als één van de 'slechten', als één van die geschiedschrijvers die, beladen met wetenschappelijke apriori's, het verleden vernietigen.